

Jørgen Goul Andersen

Arbejderklassen i det postindustrielle (?) samfund

Nogle empiriske pejlinger

Det hævdes ofte, at arbejderklassen bliver politisk splittet og mindre »progressiv« i takt med overgangen til et postindustrielt samfund. En dansk undersøgelse foretaget i 1985 tyder imidlertid ikke på, at den teknologiske udvikling skulle gøre arbejdet mere postindustrielt, og i øvrigt adskiller »højteknologiske« arbejdere sig ikke politisk fra andre arbejdere. Arbejderklassen er tværtimod blevet mere politisk homogen, idet den politiske forskel mellem faglærte og ufaglærte er forsvundet. Borgerlig »afvigelse« fra klasselinjen skyldes næsten udelukkende småborgerlig klassepåvirkning og ikke teknologiske eller økonomiske faktorer. Endelig ændrer heller ikke de »nye« issues – for eksempel miljøspørgsmål, sikkerhedspolitik, kvindepolitik mv. – arbejderklassens rolle grundlæggende. Også her er arbejderne typisk mere »progressive« end resten af befolkningen.

Indledning

Arbejderklassens politiske rolle i det kapitalistiske samfund blev tidligt diagnosticeret af Karl Marx: Befolkningens store flertal ville blive arbejdere. Dermed ville modsætningen mellem bourgeoisi og proletariat blive den altafgørende i samfundet. Og denne modsætning ville skærpes i takt med arbejderklassens homogenisering under den fortsatte industrialisering – kulminerende med den socialistiske revolution og proletariatets diktatur som overgangen til det klasseløse samfund.

Det sidste – »proletariatets historiske mission« – trækker ud. Og på grund af mellemlagenes vækst kom arbejderklassen ikke til at udgøre et befolkningsflertal. Men modsætningen mellem lønarbejde og kapital blev den centrale politiske konfliktdimension, og arbejderbevægelsen blev hoveddrivkraften i det 20. århundredes samfundsændringer. Forventninger om, at arbejderklassen ville blive borgerliggjort som følge af højere levestandard, eller om, at mellemlagenes vækst ville mindske arbejderklassens betydning, blev gjort til skamme.

Til gengæld anfægtes tesen om arbejderklassens centrale rolle nu mere grundlæggende: Det hævdes, at det industrisamfund, arbejderklassen er et produkt af, afløses af en ny samfundstype – det postindustrielle samfund. Dermed ændres klassestrukturen radikalt – blandt andet derved, at arbejderklassen skrumper ind og bliver mindre homogen. Og videre hævdes det, at klassebaserede modsætninger i det hele taget aftager i betydning. Dermed bliver arbejderklassen mere eller mindre ligegyldig for samfundsudviklingen – ja, den ender måske ligefrem som en konservativ social kraft (Lipset, 1981).

Påstanden kan virke plausibel. Socialdemokratiske og kommunistiske partier er i vanskeligheder. Partipolitisk er arbejderne typisk gået mod højre. Der er

Jørgen Goul Andersen

Arbejderklassen i det postindustrielle (?) samfund

Nogle empiriske pejlinger

Det hævdes ofte, at arbejderklassen bliver politisk splittet og mindre »progressiv« i takt med overgangen til et postindustrielt samfund. En dansk undersøgelse foretaget i 1985 tyder imidlertid ikke på, at den teknologiske udvikling skulle gøre arbejdet mere postindustrielt, og i øvrigt adskiller »højteknologiske« arbejdere sig ikke politisk fra andre arbejdere. Arbejderklassen er tværtimod blevet mere politisk homogen, idet den politiske forskel mellem faglærte og ufaglærte er forsvundet. Borgerlig »afvigelse« fra klasselinjen skyldes næsten udelukkende småborgerlig klassepåvirkning og ikke teknologiske eller økonomiske faktorer. Endelig ændrer heller ikke de »nye« issues – for eksempel miljøspørgsmål, sikkerhedspolitik, kvindepolitik mv. – arbejderklassens rolle grundlæggende. Også her er arbejderne typisk mere »progressive« end resten af befolkningen.

Indledning

Arbejderklassens politiske rolle i det kapitalistiske samfund blev tidligt diagnosticeret af Karl Marx: Befolkningens store flertal ville blive arbejdere. Dermed ville modsætningen mellem bourgeoisi og proletariat blive den altafgørende i samfundet. Og denne modsætning ville skærpes i takt med arbejderklassens homogenisering under den fortsatte industrialisering – kulminerende med den socialistiske revolution og proletariatets diktatur som overgangen til det klasseløse samfund.

Det sidste – »proletariatets historiske mission« – trækker ud. Og på grund af mellemlagenes vækst kom arbejderklassen ikke til at udgøre et befolkningsflertal. Men modsætningen mellem lønarbejde og kapital blev den centrale politiske konfliktdimension, og arbejderbevægelsen blev hoveddrivkraften i det 20. århundredes samfundsændringer. Forventninger om, at arbejderklassen ville blive borgerliggjort som følge af højere levestandard, eller om, at mellemlagenes vækst ville mindske arbejderklassens betydning, blev gjort til skamme.

Til gengæld anfægtes tesen om arbejderklassens centrale rolle nu mere grundlæggende: Det hævdes, at det industrisamfund, arbejderklassen er et produkt af, afløses af en ny samfundstype – det postindustrielle samfund. Dermed ændres klassestrukturen radikalt – blandt andet derved, at arbejderklassen skrumper ind og bliver mindre homogen. Og videre hævdes det, at klassebaserede modsætninger i det hele taget aftager i betydning. Dermed bliver arbejderklassen mere eller mindre ligegyldig for samfundsudviklingen – ja, den ender måske ligefrem som en konservativ social kraft (Lipset, 1981).

Påstanden kan virke plausibel. Socialdemokratiske og kommunistiske partier er i vanskeligheder. Partipolitisk er arbejderne typisk gået mod højre. Der er

problemer med sammenholdet inden for fagbevægelsen. Den omvæltning, der startede i 1960'erne som blandt andet ungdoms- og studenteroprør og senere udkrystalliserede sig i nye sociale bevægelser og »grønne« partier, har navnlig haft appel til mellemlagene, medens arbejderklassen ofte har været direkte fjendtlig. Omvendt har flere højrepopulistiske partier fået mange arbejderstemmer.

Spørgsmålet om arbejderklassens fremtidige rolle i samfundsudviklingen er naturligvis meget omfattende, og vi skal kun behandle to aspekter. For det første: Hvilke politiske konsekvenser har den teknologiske udvikling, ændringerne i arbejdsprocessen og ændringerne i ansættelsesforholdene for arbejderklassen? Og for det andet: Hvilke politiske konsekvenser har det, såfremt »nye« modsætninger overtager den politiske dagsorden på bekostning af modsætningen mellem lønarbejde og kapital og den tilhørende højre-venstrekonflikt? Disse spørgsmål uddybes i det følgende i forbindelse med en kort diskussion af begrebsparret industrisamfund/postindustrielt samfund.

Postindustrielt klassestruktur og senindustrielle konflikter

Begrebet »det postindustrielle samfund« henviser ofte blot til, at servicesektoren er vokset, og herunder gemmer der sig som regel en common-sense antagelse om samfundets »naturlige« udvikling fra landbrugssamfundet over industrisamfundet til servicesamfundet i takt med den økonomiske vækst og den øgede velstand. Denne begrebsdannelse er ikke videre heldig, og den underliggende teori er problematisk.

For det første er servicesektorens vækst ikke nogen naturlov. Den hidtidige vækst skyldes – ud over »forretningsservice« – især det offentliges overtagelse af kvinders ulønnede (og dermed ikke registrerede) omsorgsarbejde i hjemmene (Loftager, 1987; Goul Andersen, 1984). For det andet er der ingen nødvendig sammenhæng mellem vækst i servicesektoren og ændringer i klassestrukturen. Tilmed sker der i disse år på mange områder en proletarisering af servicearbejdet.

Der er brug for et alternativt industrialisme/postindustrialismebegreb, som baserer sig på samfundets organisation og den sociale arbejdsdeling frem for størrelsen af bestemte erhvervssektorer (Toffler, 1981). Dette begreb findes allerede i brede samfundsteorier fra Karl Marx til Daniel Bell, der begge opererer med en analytisk tredeling af samfundets grundlæggende strukturer i produktionsforhold (ejerforhold), produktivkræfter (teknologi og organisation), samt kultur (ideologisk overbygning). »Kapitalisme« refererer til det første niveau. Industrialismebegrebet henviser til produktivkræfternes niveau, eller undertiden til en hel civilisation og dermed også kulturen (Loftager, 1987). Begrebet dækker altså ikke blot en bestemt sektor, eller maskiner og mekanik (»hardware«), men i mindst lige så høj grad produktionens – eller hele samfundets – organisering (»software«).

I relation til produktionsprocessen er industrialismens centrale træk den systematiske opsplitning, underordning og rutinisering af arbejdet og dermed det dramatiske tab af autonomi i arbejdsprocessen. For Marx havde denne »reelle subsumption« afgørende betydning for proletariatets homogenisering og bevidsthedsdannelse. Den industrielle organisationsform, der finder sit teoretiske

udtryk i taylorismen og scientific management-skolen, ses ofte som den altdominerende tendens i det 20. århundredes arbejdsliv (jfr. Braverman, 1974), og arbejderens manglende autonomi er det centrale definerende karakteristikon i mange marxistiske klasseteorier – for eksempel Poulantzas (1974) og Wright (1978).

Med baggrund i dette industrialismebegreb kan »postindustrialisme« betegne en radikal omorganisering af arbejdsprocessen, der genskaber arbejderens autonomi. Det *kan* ske som følge af en vækst i servicesektoren, men det er hverken en nødvendig eller en tilstrækkelig forudsætning for en ændring af arbejdsprocessen bort fra det opsplittede, underordnede og rutineprægede. Nøjagtigt det samme kan siges om automationen, der i 1960'erne blev tillagt helt tilsvarende konsekvenser (jfr. Blauner, 1964; Mallet, 1963).

I et postindustrielt samfund sker der pr. definition store klassestrukturelle ændringer. Om de kapitalistiske samfund bliver postindustrielle i denne betydning, er til gengæld omdiskuteret, og de eventuelle politiske konsekvenser er uhyre lidt belyst. Det er i dette perspektiv, vi nedenfor skal undersøge eventuelle postindustrielle tendenser og deres politiske konsekvenser for arbejderklassen.

Det andet hovedspørgsmål vedrører som sagt de »nye« politikområder – der langt ad vejen er sammenfaldende med de emner, græsrodsbevægelserne har beskæftiget sig med. Mange finder, at der her er tale om en ny konfliktdimension. Således mener Inglehart (Inglehart & Rabier, 1986), at den såkaldte »materialisme-postmaterialisme« dimension allerede er mindst lige så vigtig en strukturerende faktor i de europæiske partisystemer som højre-venstredimensionen.

Kort fortalt mener Inglehart, at tidligere tiders klassebestemte konflikt mellem højre og venstre om fordelingen af materielle goder ved overgangen til det postindustrielle samfund afløses af en værdimæssig konflikt mellem materialister og postmaterialister, hvor de første prioriterer materielle behov højest, medens de sidste lægger større vægt på æstetiske behov og behov for selvrealisering.

Forklaringen på, at nogle er materialister og andre postmaterialister, finder Inglehart i Maslow's behovspyramide – en dybdepsykologisk teori, der hævder, at de menneskelige behov kan rangordnes, og at mennesker vil rette sine ønsker et trin højere op, når lavere ordens behov først er tilfredsstillet. Her er det afgørende ifølge Inglehart dog ikke individets aktuelle situation, men erfaringerne i den periode af livet, hvor de grundlæggende politiske holdninger dannes (»formative years«). Derfor er der særlig mange postmaterialister i efterkrigsgenerationen, fordi den ikke har oplevet materiel nød. Og af samme grund er der flere materialister i arbejderklassen end for eksempel blandt højere funktionærer. Set i dette perspektiv bliver konflikterne om de nye politikspørgsmål altså et velstands-fænomen (i lighed med servicesektorens vækst).

Alternativt kunne man se de nye politiske strømninger som udspringende af industrisamfundets kriseproblemer (Loftager, 1987). Denne konflikt kan måske nok udkæmpes som en værdimæssig konflikt, hvor livsverdensværdier står over for systemverdensværdier, men det hænger netop sammen med, at konflikten har sin oprindelse i industrialismens utilsigtede sideeffekter (eksternaliteter) i forhold til livsverdenen – og ikke i velstand og overflod. Konflikterne opstår, fordi samfundet *ikke* er postindustrielt, og derfor var det måske bedre at tale om en sen-

industriell konflikt. I lighed med postmaterialismeteorien lægger dette perspektiv – der kan gives både en »grøn« og en »rød« formulering – op til at se de nye konflikter som klasseoverskridende. Men her er der ikke nødvendigvis tale om nogen afløser for eller konkurrent til klasse modsætningerne, og arbejderklassen tildeles ikke nødvendigvis en position som bagtrop.

I det ovenstående er der naturligvis rejst spørgsmål af en langt større rækkevidde, end nærværende artikel kan besvare. Men vi kan gøre nogle pejlinger. Artiklen begrænser sig til at undersøge, hvad der er sket med den gruppe, der rent *operationelt* defineres som »arbejdere« i den officielle statistik, og går således ikke nærmere ind på, om klasserne i kraft af den teknologiske udvikling må defineres anderledes i dag. Det følgende afsnit behandler arbejdsprocessens industrialisering, herunder spørgsmålet, om arbejderklassen bliver mere heterogen som følge af den teknologiske udvikling, medens skellet mellem arbejdere og funktionærer nedbrydes. Det fjerde afsnit rejser tilsvarende spørgsmål, når det gælder friheden og sikkerheden i *ansættelsen*. Det femte afsnit undersøger de politiske konsekvenser af ændringer i arbejdsprocessen og ansættelsesforholdene, og i forlængelse heraf behandler det sjette afsnit de centrale skillelinjer i arbejderklassens partivalg i dag. Endelig undersøger det syvende afsnit, hvorledes arbejderne forholder sig til de »nye« politiske konfliktspørgsmål – om de trækker arbejderklassen i »konservativ« retning.

Artiklens datagrundlag er i første række en interviewundersøgelse til belysning af klassestruktur og sociale modsætninger, foretaget af Jens Hoff og Jørgen Goul Andersen i efteråret 1985.¹ Undersøgelsen, der dækkede et repræsentativt udsnit af befolkningen over 15 år, omfattede 2080 respondenter. For interviewingen stod Gallup Markedsanalyse.

Arbejdsprocessens industrialisering

Som nævnt betyder arbejdsprocessens industrialisering pr. definition et tab af autonomi. Samtidig bliver arbejdet i mange tilfælde renere, og den fysiske belastning afløses ofte af ensformighed, tempoopskruning eller andre former for psykisk belastning. En postindustriell udvikling indebærer derimod, at arbejderne genvinder autonomi, samtidig med at såvel den fysiske som den psykiske belastning i arbejdet aftager. Et udpluk af sådanne træk, der belyser arbejdsprocessens industrialiseringsgrad i dag, er beskrevet i tabel 1 på næste side.²

Indtil videre synes den »postindustrielle« udvikling ikke at være gået særlig vidt. De fleste arbejdere er fortsat beskæftiget med fysisk arbejde – 3 ud af 4 arbejdere finder endda arbejdet fysisk krævende, mod kun 1/3 af funktionærerne. Selv »rene hænder« er endnu et sjældent fænomen blandt arbejdere. 73 pct. af arbejderne svarer, at tøj og/eller hænder bliver snavset under arbejdet, medens 69 pct. af funktionærerne svarer, at det aldrig er tilfældet.

Faktisk synes den *industrielle* udvikling heller ikke at være gået så vidt. Således er det psykisk anstrengende og psykisk udmattende arbejde fortsat et funktionærfænomen – i hvert fald i lønmodtagernes selvforståelse. Kun godt 1/3 af arbejderne opfatter arbejdet som psykisk anstrengende. Endvidere er det næsten 2/3 af arbejderne, der *ikke* finder deres arbejde ensformigt.

Tabel 1. Arbejdets karakter for henholdsvis arbejdere og funktionærer (subjektivt bedømt). 1985, Procent

Er arbejdet...		ja	af og til	nej	ved ikke	i alt
1. fysisk krævende?	arb.	46	30	23	1	100
	funk.	19	17	64	0	100
2. fysisk udmattende	arb.	20	37	42	1	100
	funk.	10	29	60	1	100
3. psykisk anstrengende	arb.	14	22	63	1	100
	funk.	33	35	31	1	100
4. psykisk udmattende?	arb.	7	21	70	2	100
	funk.	12	37	50	1	100
5. forjaget?	arb.	25	34	40	1	100
	funk.	22	41	34	3	100
6. ensformigt?	arb.	27	9	63	1	100
	funk.	6	7	86	1	100
7. snavset?	arb.	58	15	26	1	100
	funk.	16	14	69	1	100
8. planlægger den interviewede selv vigtige arbejdsopgaver?	arb.	19	20	59	2	100
	funk.	44	24	31	1	100

Det betyder dog ikke, at de teorier, der identificerer ensformigheden som et fundamentalt træk ved såvel industrialismen som arbejderklassen, tager helt fejl: For det første er det næsten udelukkende arbejdere, der opfatter arbejdet som ensformigt. Kun 6 pct. af funktionærerne gør det uden forbehold, mod 27 pct. af arbejderne. I øvrigt er det kun ganske få arbejdere, der svarer »af og til«. For det andet kan man nok sige, at prototypen på industrialiseret arbejde er kvinders arbejde i industrien, og i denne gruppe er der ikke mindre end 60 pct., der finder arbejdet ensformigt, jfr. tabel 2 næste side. Blandt ufaglærte mænd i industrien er tallet »kun« 38 pct. Når bortses fra de ansatte i sundhedssektoren (hjemmehjælper mv.), er andelen noget lignende blandt ufaglærte kvinder uden for industrien. Herudover er det imidlertid uhyre få arbejdere, der finder arbejdet ensformigt. Alt i alt er den idealtypiske beskrivelse af arbejdets karakter under kapitalismen ikke just forkert, men snarere forvredet: Dels dækker den langt fra alt industriarbejde, dels er et stort flertal af arbejderne beskæftiget uden for industrien.

De sociale forskelle er helt parallelle, når det gælder autonomien i arbejdsprocessen, et spørgsmål, der er operationaliseret ved at spørge interviewpersonen, om det kræves, at han/hun »gennemfører egne ideer og selv planlægger vigtige arbejdsopgaver«. Groft sagt rammer ensformigheden den dårligst stillede fjerdedel af arbejderne, medens den bedst stillede femtedel ifølge egne oplysninger har høj autonomi og en anden femtedel en noget lavere autonomi i arbejdsprocessen.³

I alt svarede 68 pct. af funktionærerne og 39 pct. af arbejderne bekræftende på autonomispørgsmålet. Igen er der imidlertid store skel inden for arbejdergruppen – mellem faglærte og ufaglærte, samt mellem mænd og kvinder. Mindre end

Tabel 2. Forskellige arbejdergruppers oplevelse af arbejdets ensformighed samt af egen autonomi i arbejdssituationen. 1985

	pct., der...			(N)
	finder arbejdet ensformigt	selv planlægger vigtige arbejdsopgaver	- heraf »ofte«	
Ufaglærte kvinder, industrien	60	14	2	42
Ufaglærte kvinder i øvrigt, eksklusive sundhedssektoren	35	26	14	57
Ufaglærte kvinder, sundhedssektoren	21	29	18	34
Ufaglærte mænd, industrien	38	22	13	55
Ufaglærte kvinder i alt	39	23	11	133
Ufaglærte mænd i alt	23	37	19	145
Faglærte arbejdere	16	63	29	93
Funktionærer	6	68	44	601

1/4 af de ufaglærte kvinder har autonomi i jobbet efter denne minimumsdefinition, hvorimod godt 1/3 af de ufaglærte mænd og ca. 2/3 af de faglærte har det – og dette svarer nogenlunde til andelen blandt funktionærerne. Dog er der flere funktionærer end faglærte, der »ofte« gennemfører egne ideer og selv planlægger arbejdet.

Alt i alt er industrialiseringsgraden meget høj for de kvindelige industriarbejdere og moderat høj for ufaglærte mænd i industrien samt for kvindelige arbejdere uden for industrien. Resten af arbejderne, i særdeleshed de faglærte, adskiller sig ikke meget fra funktionærerne, hvad autonomi og afveksling i jobbet angår. Det udtrykker dog nærmest det stik modsatte af en postindustriell udvikling, hvis vi skal tolke det inden for mange postindustrialismeteorikeres historicistiske univers. Faglærte arbejdere har nemlig mere fysisk krævende og mere snavset arbejde end andre arbejdere – og blandt de faglærte arbejdere er autonomigraden tilsyneladende endda størst blandt arbejdere, der har det snavsede og fysisk krævende arbejde. De faglærtes autonomi synes altså i stedet at være et vidnesbyrd om, at »præindustrielle« håndværkertraditioner består. Og generelt tyder de afvigelser, vi ovenfor har fundet fra »industrialisme-modellen«, ikke på, at det postindustrielle samfund vinder frem. De tyder mere på, at industrialismen (endnu?) ikke har sat sig fuldt igennem.

Spørgsmålet om de postindustrielle udviklingstendenser kan belyses yderligere gennem 1985-undersøgelsens spørgsmål vedrørende ny teknologi. For ortodokse marxister vil grundantagelsen være, at ny teknologi øger arbejdets industrialiseringsgrad – for eksempel at det industrialiserer kontorarbejdet og gør arbejdet i industrien endnu mere intensivt og/eller monotont. »Postindustrialismeteorikere« må derimod sætte deres lid til, at den nye teknologi øger arbejdets autonomigrad. Det kan naturligvis finde sted på den indirekte måde, at den nye tek-

nologi skaber forudsætninger for ekspansion inden for områder, hvor arbejdet er mere autonomt, og samtidig bortrationaliserer rutinepræget arbejde. Vores tal siger ikke meget herom. Derimod tyder tallene ikke på, at der er nogen direkte tendens til, at ny teknologi gør arbejdet mindre industrielt.

Som det fremgår af tabel 3, har op mod halvdelen af lønmodtagerne fået indført ny teknologi inden for deres eget arbejdsområde. Blandt arbejdere fremstår der umiddelbart en forskel mellem faglærte og ufaglærte, men den kan koges ned til, at der ikke indføres ny teknologi for ufaglærte kvinder uden for industrien. Herudover er der ingen klare skillelinjer blandt arbejdere – heller ikke mellem industriarbejdere og andre. Derimod er funktionærerne noget hyppigere berørt af ny teknologi. Denne forskel mellem arbejdere og funktionærer er dog ikke udtryk for, at den nye teknologi gør arbejdet mindre industrielt. Ganske vist har de lønmodtagere, der har fået indført ny teknologi, mindre fysisk krævende og mere autonomt arbejde end andre lønmodtagere, men sammenhængen er meget svag, og de opfatter ikke deres arbejde som mindre ensformigt, snarere tværtimod.

Tabel 3. Indførelse af ny teknologi inden for svarpersonens arbejdsområde inden for de senere år.
Procent

	ja	nej	ved ikke	(N)
Ufaglærte kvinder uden for industrien	8	85	7	88
Ufaglærte kvinder i industrien	37	56	7	41
Ufaglærte mænd	33	64	3	141
Faglærte arbejdere	37	57	6	91
Funktionærer	52	46	2	590
Total lønmodtagere	43	53	4	951

Et lige så flertydigt billede får man, når man direkte spørger om erfaringerne med ny teknologi, jfr. tabel 4 næste side. Langt de fleste opfatter alt i alt den nye teknologi som en forbedring, navnlig fordi arbejdet er blevet mere behageligt. Men herudover er der stort set balance mellem positive og negative vurderinger. Et lille flertal oplever arbejdet som mindre afvekslende – det gælder navnlig funktionærerne – medens et lille flertal blandt arbejderne mener, arbejdet er blevet mere rutinepræget. Og så viser tallene i øvrigt – hvad der ikke er så overraskende i dag, som da man i begyndelsen af 1980'erne talte om »teknologisk arbejdsløshed« – at den nye teknologi snarere øger end mindsker beskæftigelsen.

Alt i alt ser den nye teknologi altså ikke ud til hverken at øge eller mindske arbejdets industrialiseringsgrad. Bedømt ud fra mikroniveauet – den enkelte lønmodtager – trækker den nye teknologi altså hverken i postindustrial eller »superindustrial« retning. Det udelukker dog ikke, at der kunne være tale om modsatrettede effekter, der neutraliserede hinanden. Man kunne således forestille sig, at den nye teknologi øgede industrialiseringsgraden for de i forvejen mest underordnede grupper af lønmodtagere, medens den tværtimod førte til større autonomi for de bedrestillede. En sådan polariseringshypotese finder imidlertid heller ikke støtte i materialet. I hvert fald er svarmønstret næsten det samme for ufaglærte ar-

Tabel 4. Subjektiv oplevelse af effekten af ny teknologi. Opinionsbalancer

	total	ufaglærte	faglærte	funktio- nærer
Pct. bedre arbejde - pct. værre arbejde	57	55	48	58
Pct. mindre - pct. mere rutinepræg	÷ 1	÷22	÷10	7
Pct. mindre - pct. mere stress	11	÷ 6	3	16
Pct. mere - pct. mindre behageligt	46	35	59	47
Pct. mere - pct. mindre afveksling	÷23	÷ 4	÷21	÷27
Pct. mere - pct. mindre selvstændigt	16	6	28	16
Pct. flere ansatte - pct. færre ansatte	10	0	21	11
(N)	323	49	29	245

Opinionsbalancer: Procent der angiver fordele ved den nye teknologi minus procent der angiver ulemper. Negativt fortegn betyder altså en overvægt af negative vurderinger.

bejdere, faglærte arbejdere og funktionærer. En videre opdeling kunne dog tyde på, at den nye teknologi vurderes mindst positivt blandt ufaglærte kvinder, hvor flertallet i øvrigt også svarer, at den mindsker antallet af ansatte. Antallet af svarpersoner i denne gruppe er imidlertid for begrænset (n=17) til, at der kan drages blot nogenlunde sikre slutninger.

Alt i alt er der altså ingen entydige tegn på, at den teknologiske udvikling ændrer arbejdsprocessen i postindustrial retning, hverken for enkelte grupper eller for den samlede arbejdskraft. Dermed er der heller ingen sikre tegn på, at den teknologiske udvikling som sådan udviser skellene mellem arbejdere og funktionærer eller fører til øget splittelse inden for arbejderklassen – selvom der afslutningsvist må tages det generelle forbehold, at den teknologiske udvikling kan give forskydninger på makroplanet, som ikke opleves af den enkelte, herunder for eksempel forskellige vækstrater for forskellige brancher.

Sikkerhed, frihed og belønning

Forskellene mellem arbejderklassen og mellemlagene med hensyn til jobvilkår tillægges normalt ikke definerende status. Strengt taget dækker funktionærbegrebet dog netop de formelle ansættelsesvilkår, selvom det ofte bruges i en anden betydning. Og selvom det ikke entydigt er led i nogen postindustrial udvikling, er det nok en karakteristisk tendens i samfundsudviklingen, at funktionærernes privilegier gradvist udstrækkes til arbejderklassen (jfr. Roberts et al., 1977), således at skellene mellem arbejdere og funktionærer udviskes.

Der er dog lang vej tilbage. Endnu er ansættelse på funktionær- eller funktionær-lignende vilkår en sjældenhed for arbejdere, jfr. tabel 5 på næste side. Kun hver fjerde er ansat på sådanne vilkår, og blandt privat ansatte arbejdere er det kun hver sjette. På dette punkt er der overraskende nok hverken forskel mellem kønnene, eller mellem faglærte og ufaglærte.

Der har været talt en del om, at arbejdsløsheden skabte nye skel inden for arbejderklassen. Mere påfaldende er det dog, at arbejdsløsheden forstærker de eksisterende klasseskel. Således var 18 pct. af de ufaglærte kvinder arbejdsløse på inter-

Tabel 5. Ansættelsestryghed, frihed og belønning. 1985. Andele i procent

	ufaglært kvinde	Faglært mand	ufaglært i alt	faglærte arbejdere	arbejdere i alt	funktionæ- rer i alt
Funktionæransættelse	17	15	16	7	14	68
Ansættelse på funktionærlig- nende vilkår	10	9	10	8	10	16
I alt	27	24	26	15	24	84
Funktionæransættelse, privat ansatte	14	19	17	14	16	86
P.t. arbejdsløs	18	11	15	7	13	7
Har været arbejdsløs	26	26	25	39	29	15
Arbejdsløshedserfaring, i alt	44	37	40	46	42	22
Typisk periodisk arbejdsløshed	16	14	15	17	15	4
Løn for samtlige pauser (inclusive uoplyst)	69	52	60	46	57	85
Kan selv inddrage ny arbejdsopgave	21	24	23	38	26	54
Kan arbejde langsommere	46	46	46	57	49	56
Fyraftensakkord og lignende	48	47	47	54	49	47
Flekstidsordning	10	6	8	10	9	22
Bestemmer selv arbejdstid	16	15	15	18	16	25
Kan tage dag fri uden træk i løn	7	17	13	27	16	36
Mindst én af disse friheder	23	28	26	40	29	50
Individuel løn (ej overenskomst)	15	23	19	33	23	26
Individuel bonus	7	10	8	14	10	5
Fælles bonusordning	6	18	12	24	15	4
OD	0	2	1	1	1	3
Medarbejderaktier og lignende	5	3	4	5	4	6
Mindst én af disse	26	45	36	60	42	32
Pensionskasse	21	29	26	31	27	53
Kapitalpension	9	16	13	21	15	23
Mindst én af disse	27	39	33	45	36	62
Gruppelivsforsikring	39	51	45	51	47	49
Selvpensionering	27	34	30	26	29	34

viewtidspunktet. Blandt ufaglærte mænd var tallet 11 pct., medens kun 7 pct af de faglærte arbejdere og funktionærerne var uden beskæftigelse – blandt mandlige funktionærer endog kun 3-4 pct. Tallene overdriver dog stabiliteten i de faglærte arbejders beskæftigelse. Ikke mindre end 39 pct. havde nemlig været arbejdsløse i mindst en periode inden for de sidste fem år, således at i alt 46 pct. af de faglærte arbejdere var eller havde været ramt af arbejdsløshed.⁴ Og så var det endda eksplicit angivet, at »almindelig forekommende sæsonarbejdsløshed« samt ledighed af mindre end en uges varighed ikke skulle regnes med. Hertil kom en delvist overlappende gruppe på 15 pct. med periodisk tilbagevendende arbejdsløshed. Blandt funktionærerne talte de periodisk arbejdsløse kun 4 pct., medens den samlede andel med ledighedserfaringer var på 22 pct.

Klasseskellene er heller ikke forsvundet, når det gælder betaling for pauserne. 57 pct. af arbejderne – 50 pct. af de mandlige⁵ – får samtlige pauser betalt, mod 85 pct. af funktionærerne. Funktionærer har også størst frihed i arbejdsforholdet – blandt andet med hensyn til flekstid og fri placering af arbejdstiden, eller retten til at tage en dag fri uden træk i lønnen. Halvdelen af funktionærerne har mindst én af disse friheder, mod kun 29 pct. af arbejderne. Til gengæld er det mest almindeligt blandt arbejdere at koble lønnen sammen med den enkeltes eller fællesskabets præstationer. Overskudsdeling og medarbejderaktier er mest udbredt blandt funktionærer, men til gengæld findes individuelle og kollektive provisions- og bonusordninger mest blandt arbejdere. Alt i alt har 26 pct. af de faglærte kvinder en resultatrelateret løn, mod 45 pct. af de ufaglærte mænd og 60 pct. af de faglærte. Blandt funktionærer er tallet kun 32 pct. I øvrigt viser det sig, at OD-ordninger ikke alene er uhyre sjældne, men også omfatter helt atypiske lønmodtagere. 75 pct. af de lønmodtagere, der havde overskudsdeling på arbejdspladsen, havde overhovedet ikke overenskomst med arbejdsgiveren. Totalt set havde kun hver fjerde lønmodtager ingen overenskomst.

Endelig bekræfter undersøgelsen de velkendte klasseforskelle i pensionsvilkår.⁶ Kun 27 pct. af de ufaglærte kvinder havde arbejdsgiverbetalt pension eller kapitalpension, mod 62 pct. af funktionærerne. Derimod er der ingen klasseskel i udbredelsen af selvpensioneringsordninger og gruppelevsforikringer, der til gengæld også er af mindre økonomisk betydning.

Partipolitiske effekter

Alt i alt består der store klasseskel mellem arbejdere og funktionærer, både med hensyn til vilkårene i arbejdsprocessen og i ansættelsen. Som nævnt er der ingen tegn i materialet på, at den teknologiske udvikling udviser klasseskellene i arbejdsprocessen. Til gengæld kan det tænkes, at funktionærlignende ansættelse, mere individuel lønfastsættelse og lignende vil vinde frem blandt arbejdere.

Det er ikke vanskeligt at forestille sig, hvordan sådanne ændringer kan føre til nedbrydning af den faglige solidaritet og til borgerliggørelse af arbejderklassen. Vi skal alene undersøge de partipolitiske konsekvenser og med hensyn til den faglige organisering blot konstatere, at hvor man i mange lande har set faldende faglig organisering, har der her i landet været en kraftig stigning i 1970'erne og 1980'erne, så organisationsprocenten nu ligger op imod de 90 for såvel arbejdere

som funktionærer og såvel mænd som kvinder, herunder et par pct. i »gule« fagforeninger.

Datamaterialet kan naturligvis ikke give noget endeligt svar på, i hvilken retning arbejderklassens partivalg vil udvikle sig: Dels er der ofte for få cases og for mange kausalitets- og kontrolproblemer, dels er der principielle problemer forbundet med at slutte fra forskelle mellem individer til udviklingstendenser på makroplanet. Men individforskellene giver ofte et fingerpeg. På basis af Gallups omnibusundersøgelser kan desuden opstilles en tidsserie, idet opdelingen mellem ufaglærte kvinder samt ufaglærte og faglærte mænd kan føres tilbage til 1960'erne, jfr. tabel 6.⁷ Som beskrevet ovenfor er der store skel i arbejds- og ansættelsesvilkår mellem disse 3 grupper, og lønforskellene turde være velkendte. Men disse skel afspejles ikke i partivalget, der er næsten sammenfaldende.⁸ Homogeniteten er endda øget, idet faglærte arbejdere – og ufaglærte kvinder! – tidligere var mere tilbøjelige til at stemme borgerligt end de ufaglærte mænd. Myten om det faglærte arbejderaristokratis genopståen kan således klart dementeres. Det er gået lige modsat.

Tabel 6. Partivalg blandt ufaglærte og faglærte. Procent arbejderpartistemmer

	1964	1966	1968	1979	1984	1987
Ufaglærte kvinder	80	80	69	65	65	70
Ufaglærte mænd	82	89	74	65	63	66
Ufaglærte arbejdere i alt	81	85	72	65	64	68
Faglærte mænd	76	76	72	68	66	68

Anm.: Gallups stillingskode. Egen stilling. Vejet efter partivalg. 1979-surveyen omfatter 2000, 1984 og 1987 4000, de øvrige over 10000 svarpersoner.

Alt i alt er der ikke nogen enkel sammenhæng mellem arbejds- og ansættelsesvilkår og partivalg. Det bekræftes, når man undersøger de enkelte aspekter direkte, jfr. tabel 7 på næste side. Ret bemærkelsesværdigt viser det sig således, at arbejdets industrialiseringsgrad er ganske uden betydning for partivalget. Arbejdere, der har fysisk krævende, fysisk udmattende, forjaget, ensformigt eller snavset arbejde, stemmer ikke længere til venstre end andre arbejdere – til trods for, at disse egenskaber er målt ved en subjektiv bedømmelse af belastningsgraden. Videre viser det sig, at de 15 pct. af arbejderne i undersøgelsen, der har underordnede i den forstand, at det »indgår... som en del af (deres) normale arbejde at lede andre ansattes arbejde eller bestemme, hvilket arbejde de skal udføre«, ikke stemmer længere til højre end arbejdere uden sådanne ledelsesbeføjelser. Derimod synes autonomi i arbejdssituationen at trække i borgerlig retning, hvilket også bekræftes af spørgsmålet om retten til at inddrage en ny opgave i arbejdet. Talmaterialet er dog på de nævnte punkter spinkelt.

Den teknologiske udvikling ser heller ikke ud til at kunne underminere arbejderklassens solidaritet. Arbejdere, der har fået indført ny teknologi, stemmer nærmest lidt længere til venstre end andre. Med varsomhed kan man måske gå længere i retning af at tegne et billede af henholdsvis en »præindustriel« og en

Tabel 7. Sammenhæng mellem arbejdssituation og partivalg, 1985. Arbejdere. Andel arbejderpartistemmer (partivalg 1984). Procent

Er arbejdet...	ja	nej	(N1)	(N2)
Fysisk krævende	61	61	135	141
Fysisk udmattende*	62	60	161	115
Psykisk anstrengende*	61	61	106	169
Psykisk udmattende*	69	58	75	197
Forjaget*	62	59	169	107
Ensformigt*	64	60	98	179
Snavset	63	59	163	112
Har underordnede	60	63	43	225
Har autonomi*	58	65	119	154
Kan inddrage ny arbejdsopgave	52	65	79	179
Ny teknologi	67	58	85	177

Anm.: *) Ja = »Ja« samt »af og til«.

»postindustriell« arbejderklasse. I hvert fald dækker den førstnævnte typisk gruppe, der har bevaret deres autonomi og ikke oplever de store teknologiske forandringer. Den »postindustrielle« arbejderklasse dækker derimod typisk autonome arbejdere, der oplever en hastig teknologisk udvikling. Endelig kan de arbejdere, der oplever hurtige teknologiske forandringer, men uden at dette fører til nogen form for autonomi i arbejdsprocessen, måske ses som prototypen på den højindustrielle arbejderklasse.

Tabel 8. Ny teknologi, autonomi og partivalg. Arbejdere 1985. Procent arbejderpartistemmer og procent venstrefløjsstemmer

	arbejderpartistemmer				venstrefløjsstemmer		N	
		ny teknologi		ny teknologi				
		nej	ja	nej	ja			
autonomi	nej	61	72	15	20	96	47	
	ja	56	62	8	26	77	37	

En noget usikker pejling af disse kategorier er givet i tabel 8. I sin teori om automationens sociale konsekvenser hævdede industrisociologen Serge Mallet (1963), at den »nye« (postindustrielle) arbejderklasse ville genvinde sin producentbevidsthed og dermed evnen til at stille kvalitative krav til samfundsudviklingen – en evne, der var gået tabt i det fremmedgørende storindustrielle system, som Marx havde set som kilden til bevidstgørelse (jfr. også Gorz, 1981). I god overensstemmelse med den Marx'ske teori finder vi dog flest arbejderpartistemmer (72 pct.) i den »højindustrielle« arbejderklasse. Og i overensstemmelse med begge får arbejderpartierne kun 56 pct. i den »præindustrielle« arbejderklasse.

Med 62 pct. arbejderpartistemmer placerer den »postindustrielle« arbejderklasse sig omkring gennemsnittet i 1984.

Strengt taget strider resultaterne dog ikke mod Mallets teori, der snarere bekræftes af den høje venstrefløjsandel – 26 pct. – i den »postindustrielle« arbejderklasse. I øvrigt kan det måske ses som en validering af operationaliseringen, at så få »præindustrielle« arbejdere stemmer på et venstrefløjsparti. Småborgerlig indflydelse i arbejderklassen går nemlig normalt stærkest ud over venstrefløjen (Goul Andersen, 1980). Endnu en gang skal det dog understreges, at talmaterialet er spinkelt.

Ellers er det til gengæld yderst vanskeligt at finde nogen sammenhæng mellem arbejdsprocessens karakter og arbejderklassens politiske bevidsthed, hvad der i sig selv nok er artiklens vigtigste konklusion. For langt de fleste teorier om, at arbejderklassens politiske rolle ændrer sig eller vil ændre sig, lægger hovedvægten netop på de teknologiske ændringer og disses betydning for arbejdsprocessen.

Større betydning for partivalget har ansættelsesformen og -sikkerheden, samt friheden i jobbet, jfr. tabel 9, selvom der også her er mange nulkorrelationer. Således er både pensionsvilkår og betaling for pauser uden betydning. Derimod trækker funktionær- eller funktionærlignende ansættelse i borgerlig retning – dog kun for de privat ansatte arbejdere. Imidlertid skal man nok være forsigtig med at tolke denne effekt som en årsagsrelation. Det kan nemlig tænkes, at den lille gruppe af arbejdere, der i dag er ansat på funktionærvilkår, er atypisk – for eksempel ved at være ansat i småvirksomheder eller i isolerede stillinger, og at det er årsagen til forskellene i partivalget.

Tabel 9. Ansættelsesforhold mv. og partivalg. Arbejdere 1985. Andel arbejderpartistemmer. Procent

	ja	nej	(N1)	(N2)			
1. Funktionæransættelse	56	66	77	227			
Funktionæransættelse privat ansatte	48	64	38	178			
2. Pension	64	64	123	198			
3. Løn for pauser	61	61	161	117			
4. Kan arbejde langsommere	58	63	136	134			
5. Fyraftensakkord	57	66	136	136			
	a. høj	b. middel	c. lav	(N1)	(N2)	(N3)	
6. Stabil beskæftigelse	63	58	80	184	94	36	
7. Fri arbejdstid og lignende	38	69	66	52	38	189	
8. Individuel aflønning	54	67	62	62	53	163	

Anm.:

1. Funktionæransættelse: Funktionær + funktionærlignende vilkår.
6. Stabil beskæftigelse: (a) ingen arbejdsløshed (b) har været arbejdsløs (c) er arbejdsløs p.t.
7. Fri arbejdstid: (a) kan tage dag fri uden at blive trukket i lønnen (b) flekstid mv. (c) fast arbejdstid.
8. Individuel aflønning: (a) ingen overenskomst (b) bonusordninger, aktiekøb, overskudsdeling, men også overenskomst (c) kun overenskomst.

Overraskende nok er også sammenhængen mellem arbejdsløshed og partivalg uklar. De arbejdsløse i 1985-undersøgelsen lå ganske vist noget til venstre. Men valgundersøgelserne for både 1984 og 1987 pegede i retning af, at effekten var svagere (For 1984, se Hoff & Goul Andersen, 1986:54). Og slående i 1985-undersøgelsen er det til gengæld, at arbejdere, der har været arbejdsløse inden for de sidste fem år, ikke ligger til venstre for arbejdere med stabil beskæftigelse. Altså fører arbejdsløsheden ikke til en klar politisk splittelse af arbejderklassen.

Den mest markante politiske forskel mellem arbejdere knytter sig til friheden i ansættelsesforholdet. Blandt de arbejdere, der kan tage en dag fri uden at blive trukket i løn, får de borgerlige partier 62 pct. af stemmerne. Herudover har fleks-tidsordninger og andre former for fri arbejdstid imidlertid ingen betydning. Tilsvarende ligger arbejdere, der ikke har overenskomst, til højre. Men herudover spiller tillæg, bonusordninger osv. ingen rolle.

Politiske skillelinjer i arbejderklassen

Ikke alene er der kun få tegn på en postindustrial udvikling i klasseforholdene; der er altså heller ikke mange tegn på, at en udvikling i den retning skulle føre til borgerliggørelse af arbejderne. Når bortses fra meget vidtgående frihed eller autonomi, synes arbejdssituationen og ansættelsesforholdet som sagt at være uden betydning for arbejderens partivalg. Det gjaldt arbejdets industrialisering (målt ved den oplevede belastning), indførelse af ny teknologi, pensionsvilkår, betaling for pauser, retten til selv at fastlægge arbejdstiden (så længe det ikke omfatter retten til at tage en dag fri, uden at det trækkes i lønnen), samt individualiserede lønninger (så længe der overhovedet er en overenskomst).

Og listen over bemærkelsesværdige nulkorrelationer kan gøres længere: Der er, som vi har set ikke (længere) partipolitiske forskelle mellem faglærte og ufaglærte, eller mellem mandlige og kvindelige arbejdere. Indkomsten er ligeledes uden betydning for partivalget (se for eksempel Hoff & Goul Andersen, 1986). Der er næsten ikke forskel mellem arbejdere i industrien, serviceerhvervene og den offentlige sektor (i 1987 var tilslutningen til arbejderpartierne henholdsvis 67, 65 og 70 pct.). Medens halvdelen af efterkrigsgenerationens arbejdere i Norge stemmer borgerligt (Bjørklund, 1988), var det ved det danske 1987-valg de ældre arbejdere, der lå længst til højre (72 pct. arbejderpartistemmer blandt arbejdere under 40 år, 62 pct. i aldersgruppen 40 år og derover). Endelig var der kun små forskelle mellem beskæftigede og arbejdsløse (i 1987 henholdsvis 67 og 74 pct. til venstre for midten), og disse forskelle kan delvist forklares med, at arbejdsløse er yngre end de beskæftigede.

Kort fortalt er den borgerlige »afvigelse«, der vitterligt findes inden for arbejderklassen – ca. 1/3 stemmer borgerligt – af »præindustrial« og ikke »postindustrial« karakter. Nøgleordet er *småborgerlig påvirkning*. Og der er ingen tegn på, at denne småborgerlige påvirkning er blevet mindre inden for de sidste 15 år – snarere tværtimod.

Småborgerlig påvirkning kan opstå på mange måder. Den mest vidtgående form findes blandt arbejdere, der har bijob som selvstændige (for eksempel som deltidslandmænd). Som det fremgår af tabel 10 på næste side, er det dog ret få.

Tabel 10. Omfanget af småborgerlig påvirkning inden for arbejderklassen – og dens politiske konsekvenser. 1985. Procent

	andel af samtlige arbejdere	pct. arbejder- partistemmer	(N)
Bijob som selvstændig	2	(0)	7
Tidligere selvstændig	11	33	42
Ægtefælle selvstændig	4	(15)	17
Planer om at blive selvstændig	4	(31)	15
Fader selvstændig	40	46	176
Mindst én af disse	49	45	213
Ingen af disse	51	81	225

Derimod har ikke mindre end 11 pct. af arbejderne tidligere været selvstændige. Hertil kommer 4 pct., hvis ægtefæller er selvstændige. 4 pct. af arbejderne har deciderede planer om at blive selvstændige, medens andre 20 pct. overvejer det eller kokerterer med tanken.

Da disse sidste 20 pct. måske mere er en mentalitetsmæssig kategori end en objektiv social kategori (næsten 2/3 stemmer i øvrigt borgerligt), er de ikke medtaget i opgørelsen. Endelig udgøres hele 40 pct. af den danske arbejderklasse af førstegenerationsarbejdere, her forstået som arbejdere, hvis forældre var selvstændige. Trods småborgerskabets tilbagegang er denne andel ikke dalet siden 1971, snarere tværtimod.

Selvom der er en betydelig overlapning mellem disse grupper med småborgerlig påvirkning – for eksempel har flertallet af de tidligere selvstændige også forældre, der var selvstændige – er det ikke mindre end halvdelen af den danske arbejderklasse, der på en af de nævnte måder har oplevet et stærkt småborgerligt krydspres. I 1984 stemte kun 45 pct. af denne gruppe på et arbejderparti. I den anden halvdel af arbejderklassen stemte 81 pct. på et arbejderparti.

Groft sagt er den danske arbejderklasse således delt i to lige store grupper, hvor den ene er splittet mellem påvirkningen fra arbejderklassen og småborgerskabet og splitter stemmerne tilsvarende, i 1984 endda med en lille overvægt til de borgerlige partier. De arbejdere, der *alene* er påvirket af, at faderen var selvstændig, uden for eksempel selv at have ambitioner i den retning, havde dog en lille overvægt af stemmer til venstre for midten (56 pct.). I den anden halvdel af arbejderklassen er den borgerlige indflydelse derimod ubetydelig – så ubetydelig, at selv parcelhuslivet ikke får tilslutningen til arbejderpartierne til at krakelere.

Hermed er vi inde på endnu en faktor af stor betydning for partivalget, nemlig boligform. Effekten var størst i 1970'erne, hvor husejerne fik store kapitalgevinster, medens den nu igen er svagere.⁹ Andelen, der bor i ejerboliger, er stort set den samme for alle lønmodtagergrupper – ufaglærte og faglærte, arbejdere og funktionærer, etc. I 1968 udgjorde ejerne kun ca. 40 pct. af arbejderne, mod ca. 2/3 siden midten af 1970'erne, og den stigende andel af ejere kan i hvert fald i statistisk forstand forklare arbejderklassens partipolitiske højredrejning i de mel-

lemmiggende 20 år. I 1987 stemte 61 pct. af ejerne på et arbejderparti, mod 79 pct. af lejerne. I 1968 var tallene 62 og 78 pct. Men i 1968 stemte 72 pct. af samtlige arbejdere på et arbejderparti, mod kun 68 pct. i 1987. (Jfr. tabel 11 samt Hoff & Goul Andersen, 1986).

Tabel 11. De vigtigste partipolitiske skel i arbejderklassen. Arbejderpartiandele i procent

		1964	1966	1968	1971	1979	1984	1987
<i>Faders klasse</i>	Arbejderklasse	-	-	-	82	80	78	81
	Mellemlag	-	-	-	70	70	73	75
	Selvstændige	-	-	-	60	47	49	42
<i>Bolig</i>	Ejerbolig	-	-	62	62	56	58	61
	Lejerbolig*	-	-	78	84	81	79	79
<i>Urbani-sering</i>	Hovedstadsområdet	81	89	-	-	75	76	77
	Provinsby	83	83	-	-	72	66	72
	Landdistrikt	69	74	-	-	52	58	55

Anm.: Gallups stillingskode. Inklusive husmødre gift med arbejdere. * Inklusive andelsbolig.

Forskelle i klassebaggrund og i udbredelsen af ejerboliger forklarer stort set alle andre forskelle inden for arbejderklassen – for eksempel de regionale forskelle og forskellene mellem by og land.¹⁰ Af de to faktorer bolig og småborgerlig klassepåvirkning er den sidstnævnte dog langt den vigtigste – og den er øjensynligt blevet vigtigere i de sidste 10-15 år. Den relative betydning af boligform og småborgerligt krydspres fremgår klart af 1985-undersøgelsen: Blandt den halvdel af arbejderne, der var udsat for småborgerligt krydspres, stemte kun 50 pct. af lejerne på et arbejderparti – mod 44 pct. af ejerne. Og hos den halvdel af arbejderne, der ikke var udsat for småborgerligt krydspres, fik arbejderpartierne hele 77 pct. af ejernes stemmer (mod 88 pct. blandt lejerne).

Andre faktorer påvirker naturligvis også arbejderne partivalg.¹¹ Men effekten heraf måler sig ikke med boligform og klassebaggrund, og en stor del af arbejderklassens højredrejning i 1970'erne kan forklares med, at der blev langt flere bolig-ejere og muligvis endda lidt flere førstegenerationsarbejdere. Det sidste skyldes nok, at arbejderklassen er rykket vestover, med industriarbejderne i spidsen. Den tilsyneladende øgede effekt af barndomshjemmets klasse kan måske også hænge sammen med, at det i de sidste par årtier har været industrien, der flyttede ud til førstegenerationsarbejderne, hvor disse tidligere måtte flytte til byerne og derved i højere grad bryde med deres tidligere sociale miljø.

Arbejderklasse og postmaterialisme

Alt i alt er der i det ovenstående uhyre få tegn på, at den økonomiske og teknologiske udvikling svækker arbejderklassens opposition. Men der er andre argumenter for detroniseringen af arbejderklassen som historiens subjekt, navnlig påstanden om, at nye modsætninger får tiltagende betydning, sammenlignet med klassemodsætningerne. Det ligger uden for artiklens grænser at diskutere, om det er tilfældet. Vi skal derimod kort se på, hvad konsekvenserne er, hvis det er tilfæl-

det. Vi indskrænker os til nogle enkelte pejlinger, nemlig en sammenligning af arbejdere og andre på udvalgte holdningsspørgsmål, hvoraf nogle rammer en traditionel højre-venstreproblematik, medens andre dækker en »grøn« diskurs og atter andre en »højrepopulistisk« diskurs jfr. tabel 12.

Tabel 12. Politiske holdninger i arbejderklassen. Opinionsbalancer i venstreorienteret favør. 1985. Procent

	Arbejder	Funktionær	Hele befolkningen
I orden at anvende fysisk blokade	-18	-40	-37
Større økonomisk lighed	+56	+40	+36
Egen fagforening skal hæve lønnen for lavest lønnede	+71	+62	0
Mindre statskontrol med erhvervslivet (-)	-13	-19	-22
Sociale reformer bevares	+58	+63	+49
Sympati for græsrodsbevægelser i almindelighed	-25	+3	-16
Græsrodsbevægelser en fordel	+3	+34	+10
Sympati for BZ-bevægelsen	-63	-53	-58
Miljø frem for økonomisk vækst	+36	+59	+39
Sympati for miljøbevægelsen	+49	+53	+43
Aktiv politik for nedrustning	+11	+11	+6
Sympati for fredsbevægelsen	+27	+30	+19
Egen fagforening skal kæmpe for fred og A-våbenfri zone	+12	-11	0
Kvinderne bør have hovedansvar for hjem og familie	+26	+58	+20
Sympati for kvindebevægelsen	-12	-1	-10
Egen fagforening skal kæmpe for ligeløn mellem mænd og kvinder	+56	+53	0
Gæstarbejdere skal integrere sig (-)	-28	+12	-11
Fremmedarbejdere sendes hjem hvis der ikke er arbejde (-)	+3	+41	+18

Anm.: Opinionsbalancen er defineret som procent enig minus procent uenig, idet fortegnet dog er vendt på items angivet med (-), så tabellen altid viser opinionsbalancer i venstreorienteret/ »grøn«/»postmateriel« favør.

I spørgsmålet om egen fagforenings opgaver angiver opinionsbalancen procent »stor« vægt minus »nogen« eller »ringe« vægt.

Allerførst kan vi konstatere, at der fortsat består en betydelig forskel mellem arbejdere og funktionærer, når det gælder synet på anvendelsen af fysiske blokader og – kunne man tilføje – andre kollektive kampskridt på det faglige område. Kollektivismen og den faglige radikalisme er fortsat et decideret arbejderfænomen.

Tabel 12 viser også en klar, om end svagere, forskel mellem arbejdere og funktionærer, når det gælder holdningen til indkomstudligning og til fagforeningens prioritering af de lavestlønnedes interesser. Derimod adskiller arbejdere og funktionærer sig ikke i synet på velfærdsstaten eller på statskontrollen med erhvervslivet.

Lige så tydeligt er det imidlertid, at »græsrodsbevægelser« ikke finder nær så stor sympati blandt arbejdere som blandt funktionærer, ligesom arbejderne har sværere ved at se fordelene ved græsrodsbevægelserne. Arbejderne er da også ekstremt negativt stemt over for BZ-bevægelsen.

Til gengæld indtager arbejderne dog langt fra nogen »reaktionær« position på de øvrige »grønne« issues, og svarene på beslægtede spørgsmål falder ikke altid helt ensartet ud. Således er der ganske vist flere funktionærer end arbejdere, der vil prioritere miljøhensyn højere end den økonomiske vækst, men arbejderne ligger dog på linje med befolkningsgennemsnittet – i øvrigt med en stor overvægt, der vil prioritere miljøet højest. Arbejderne har også en overvældende sympati for miljøbevægelsen – og her er tallene for arbejdere og funktionærer næsten identiske. I øvrigt var det arbejderne, der førte an i den danske modstand mod atomkraft i slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne – sammen med offentligt ansatte og uddannelsessøgende. Kort sagt hører arbejderklassen i Danmark til de »progressive« kræfter på miljøområdet. Noget lignende er tilfældet, når det gælder et andet »grønt« område – nedrustning. Her ligger arbejdere og funktionærer fuldstændigt på linje – med den forskel, at funktionærerne afviser at inddrage deres fagforening i kampen for fred og nedrustning.

At dømme ud fra svarfordelingen på spørgsmålet »Det er bedst for familien, hvis manden har hovedansvaret for indtjening og økonomi – og kvinden hovedansvaret for hjem og familie« trives det traditionelle kvindesyn fortsat ret godt blandt arbejdere, selvom der dog i alle grupper er et flertal, der afviser påstanden. Færrest »uenige« er der blandt ufaglærte arbejdere, hvor overvægten af »uenige« kun er 17 procentpoint for mænd og 29 procentpoint for kvinder – mod 37 procentpoint blandt faglærte arbejdere (der næsten alle er mænd) og 58 blandt funktionærer. Det kan dog i nogen grad skyldes, at mellemlagene er mere bevidste om, hvad man »bør« svare. Vi skal ikke her komme ind på den faktiske adfærd. Men at selv holdningsforskellene måske stikker knap så dybt, antydes af, at der kun er en lille klasseforskel i synet på kvindebevægelsen. Og bemærkelsesværdigt er det, at arbejderne trods en lavere andel af kvinder end funktionærerne faktisk prioriterer lønudligningen mellem mænd og kvinder højest.

Meget kan altså tyde på, at en stor del af klasseforskellen i holdning til det kønspolitiske spørgsmål er rent overfladisk. Om det også gælder forskellen i synet på fremmedarbejdere og flygtninge, er nok mere tvivlsomt. Det er i disse holdninger, man finder de største forskelle overhovedet mellem arbejdere og funktionærer, og det er stort set den eneste måde, hvor skillelinjen ikke går mellem lønmodtagere og selvstændige, men mellem funktionærer på den ene side og arbejdere og selvstændige på den anden – endog med arbejderne som de mest negative. Meget tyder på, at en »højrepopulistisk« diskurs i hvert fald på dette punkt finder en solid klangbund i arbejderklassen. Det er heller ikke ualmindeligt, at sådanne

partier i højere grad rekrutterer sine vælgere blandt arbejdere end konventionelle borgerlige partier – jfr. det danske og norske Fremskridtsparti.

Det ville dog være lidt for flot at se dette som en modreaktion på mellemlagenes »postmaterialisme«. I hvert fald er der ikke noget nyt i sådanne tendenser: Allerede Marx beskrev det indædt fjendtlige forhold i den britiske arbejderklasse mellem englændere og irere som en næsten uoverstigelig hindring for klassens sammenhold.

Konklusion

Som nævnt indledningsvist var der to argumenter for, at arbejderklassen skulle ophøre med at være dynamoen i samfundsudviklingen. Det første argument var, at den økonomiske, teknologiske og sociale udvikling fra et industrisamfund til et postindustrielt samfund ville mindske, splitte og/eller borgerliggøre arbejderklassen. Det andet var, at nye modsætninger ville erstatte klassemodsatningene som de centrale.

Nærværende undersøgelse kan naturligvis ikke besvare disse omfattende problemstillinger, men den peger i retning af, at forestillingerne om arbejderklassens hensygnen som social kraft er stærkt overdrevne. Således er det betegnende, at vi på mikroniveauet næsten ikke har kunnet finde en eneste bekræftelse af, at samfundsudviklingen skulle underminere arbejderklassens oppositionelle rolle. Dels er der kun få tegn på, at udviklingen overhovedet går i postindustriell retning, dels synes tendenser i den retning ikke at svække arbejderklassens opposition – industrielt eller postindustrielt: Samfundet er fortsat kapitalistisk. At dømme ud fra forskellene på individniveau skulle arbejderklassen snarere gå mod en radikalisering som følge af det uundgåelige fald i antallet af førstegenerationssarbejdere fremover.

Muligvis er en sådan slutning for vidtgående. Man kan forestille sig ændringer på makroplanet, der ikke vil sætte sig mange spor i en undersøgelse som denne: Således har vi ikke beskæftiget os med brancheforskydninger over mod »funktionærtunge« industrier, forskydninger af den relative arbejdskraftindsats bort fra produktion over mod produktudvikling, markedsføring og service/reparation etc. – altsammen forhold, der kunne give en mindre og noget mere atomiseret arbejderklasse. En sådan sammenhæng er der dog intet bevis for, og i givet fald er sammenhængen mellem den økonomiske og teknologiske udvikling og arbejderklassens politiske reaktion højst indirekte.

Som det fremgik ovenfor har arbejderklassen gennemgående også »progressive« holdninger, når det gælder de »nye« issues – »grønne«, »postmaterialistiske« eller »reproduktive«. Disse holdninger opstår dog ikke uformidlet ud af arbejderens klasse-mæssige væren. En væsentlig forklaring på den sociale struktur i holdningerne ligger i politiske forhold. Blandt andet spiller det ind, at Socialdemokratiet aldrig nåede at påtage sig ansvaret for indførelse af atomkraft – og at partisystemets åbenhed og den skarpe konkurrence på venstrefløjens bidrog til, at de »nye« issues hurtigt blev indkorporeret i venstrepartiernes ideologiske ballast, først i VS, fra midten af 1970'erne endvidere i SF og i 1980'erne tildels i Socialdemokratiet. Dermed er den grønne dimension på det nærmeste gjort til en del af

højre-venstredimensionen – hvilket også viser sig ved en overordentlig høj korrelation mellem »grønne« holdninger og traditionelle højre-venstreholdninger på vælgerplanet.

Det sidste illustrerer endnu en gang, at modsætningsforholdene ikke opstår uformidlet ud af den sociale struktur, men skabes gennem en politisk diskurs – hvor grundelementerne kan være forholdsvis enkle, men kombinationsmulighederne utallige (jfr. også Rokkans (1970) analyse af sammenkoblingen af modsætningsrelationer i de europæiske partisystemer). Spørgsmålet om arbejderklassens fremtidige politiske rolle lader sig derfor nok ikke besvare ud fra den økonomiske og teknologiske udvikling. Det drejer sig måske mere om arbejderpartiernes hegemoniale strategi – om deres evne til at finde en erstatning for og videreudvikling af det velfærdsstatsprojekt, der i mange lande gav arbejderpartierne et moralsk lederskab i en stor del af efterkrigstiden.

Noter

1. Undersøgelsen er beskrevet i Goul Andersen (1988). Den er et led i et internationalt projekt om klassestruktur og klassebevidsthed, gennemført i en halv snes lande i tilknytning til Erik Olin Wrights klasses teori.
2. De fleste formuleringer er hentet fra Socialforskningsinstituttets levekårsundersøgelse 1976. De sociale variationer i SFI-undersøgelsen er typisk svagere end her, hvilket primært skyldes, at der er anvendt forskellige stillingsinddelinger (jfr. Geckler et al., 1978: 575-620). Spørgsmålet vedrørende autonomi er hentet fra den internationale undersøgelse omtalt i note 1.
3. Billedet er dog lidt forenklet, idet autonomi ikke helt udelukker oplevelse af ensformighed: 18 pct. af de arbejdere, der har en vis autonomi, finder alligevel arbejdet mere eller mindre ensformigt (mod 48 pct. af de arbejdere, der ikke har nogen autonomi).
4. En beregning på basis af arbejdsløshedsstatistikken for A-kasser giver lidt højere tal (Goul Andersen, 1984), nok primært fordi statistikken medregner vejrligs-, korttids- og deltidsledighed.
5. Deltidsbeskæftigede kvinder trækker tallet op, fordi de af gode grunde ikke holder længere pauser. Blandt funktionærerne modvirkes det af mændenes højere placering, så der ikke fremstår nogen kønsforskel.
6. Undersøgelsens estimationer af pensionsordningernes udbredelse ligger i øvrigt lidt højere end andre skøn.
7. Kvindelige faglærte arbejdere er ikke medtaget, idet Gallups stillingskode på dette punkt synes at medtage grupper, som efter Danmarks Statistiks definition er funktionærer. Efter Danmarks Statistiks definition er der kun uhyre få faglærte arbejdere blandt kvinder. Gallups og andre analyseinstitutters kvindelige »faglærte arbejdere« er da også altid »højrefavigende« og skaber et falsk indtryk af kønsforskellene i partivalg inden for arbejderklassen.
8. Den eneste systematiske forskel mellem faglærte og ufaglærte består i, at de faglærte har en højere stemmeandel på venstrefløjspartierne – en andel, der i øvrigt var næsten lige så høj allerede i 1966 som ved 1987-valget.
9. Det svarer udmærket til, at man i 1985-undersøgelsen kan konstatere, at de vælgere, der kom for sent til de store værdistigninger (købt 1. gang efter 1977), ikke adskiller sig stort fra lejerne.
10. Det forklarer dog ikke hovedstadsarbejdernes forkærlighed for venstrefløjen: 44 pct. af hovedstadsarbejderne stemte på et venstrefløjsparti i 1987. Allerede i 1966, hvor venstrefløjens styrke kun var godt halvt så stor som i 1987, kunne SF og DKP dog mobilisere 39 pct. af hovedstadsarbejderne.
11. Blandt de mere relevante emner kan nævnes sammenhængen mellem den økonomiske og teknologiske udvikling og interaktionsmulighederne på arbejdspladen (jfr. Form, 1976), samt

overlappningen mellem det sociale miljø på arbejdspladsen og det sociale miljø i fritiden, arbejdernes orientering til job og familie, etc., jfr. for eksempel Goldthorpe, Lockwood et al. (1968-69) samt Korpi (1978).

Litteratur

- Bjørklund, T. (1988). »The 1987 Norwegian Local Elections«, *Scandinavian Political Studies* (under udgivelse).
- Blauner, R. (1964). *Alienation and Freedom*, Chicago: University of Chicago Press.
- Braverman, H. (1974). *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press.
- Form, W.H. (1976). *Blue Collar Stratification*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Geckler, S. et al. (1978). *Fordelingen af levekårene II: De enkelte levekårskomponenter*. Socialforskningsinstituttets Publikation 82,II, København: Teknisk Forlag.
- Goldthorpe, J.H., D. Lockwood et al. (1968-69). *The Affluent Worker*, I-III, Cambridge: Cambridge University Press.
- Goetz, A. (1981). *Farvel til proletariatet*, København: Politisk Revy.
- Goul Andersen, J. (1980). *Partipolitiske skillelinjer i arbejderklassen*, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
- Goul Andersen, J. (1984). »Udviklingen i sociale modsætningsforhold frem mod år 2000«, i J. Goul Andersen, F. Kenneth Hansen & Ole Borre, *Konflikt og tilpasning*, Egmont Fondens Fremtidsstudie bd. 3, København: Aschehoug.
- Goul Andersen, J. (1988). *Klassestruktur, klassebevidsthed og sociale modsætningsforhold. Survey 1985. Teknisk Rapport I-II*, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet (under udgivelse).
- Hoff, J. & J. Goul Andersen. (1986). »Klassestrukturelle forandringer og reformismens krise«, *GRUS*, no. 17, pp. 6-58.
- Inglehart, R.D. & J.R. Rabier. (1986). »Political Realignment in Advanced Industrial Society: From Class-Based Politics to Quality-of-Life Politics«, *Government and Opposition*, vol. 21, pp. 456-79.
- Korpi, W. (1978). *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen*, Kristianstad: Prisma.
- Lipset, S.M. (1981). »Whatever Happened to the Proletariat?«, *Encounter* 56 (june), pp. 18-34.
- Loftager, J. (1987). »Et postindustrielt samfund?«, i H. Fink et al. (red.), *Grænser for rationalitet*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Mallet, S. (1963). *The New Working Class*, Nottingham: Spokesman (1975).
- Poulantzas, N. (1974). *Classes in Contemporary Capitalism*, London: Verso (1978).
- Roberts, K. et al. (1977). *The Fragmentary Class Structure*, London: Heinemann.
- Rokkan, S. (1970). *Citizens, Elections, Parties*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Toffler, A. (1980). *The Third Wave*, London: Pan Books (1981).
- Wright, E.O. (1978). *Class, Crisis and the State*, London: New Left Books.